

UOT: 1.16.165.0

<https://doi.org/10.59849/2409-4838.2024.2.87>**SÜNİ ŞÜUR: FORMALAŞMASININ FƏLSƏFİ-ELMI ÖZƏLLİKLƏRİ****Turanə Bahəddin qızı Əsədova**

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan

*esedovaturane246@gmail.com

Məqalədə hazırkı dövrdə süni intellektin süni şüura malik olub-olmamasının fəlsəfi və epistemoloji xüsusiyyətləri araşdırılır. Göstərilir ki, bu problem hazırda bütövlükdə fəlsəfi-elmi idrak üçün çox aktual hesab edilir.

Ümumiyyətlə götürüldükdə, süni şüurun formalaşmasına fərqli yanaşmalar mövcuddur. Onu mümkün hesab edənlər vardır. Bununla razılaşmayaraq mövcudluğunu inkar edən tədqiqatlara da rast gəlinir. Digər araşdırmalarda isə süni şüurun perspektivdə yarana biləcəyi tezisi irəli sürülür. Bütün hallarda bu problem intensiv surətdə və getdikcə daha əhatəli tədqiqat sahəsində təhlil edilir.

Məqalədə məsələyə fənlərarası yanaşma prizmasında baxılır. Burada əsas elmi məqsəd mövcud fəlsəfi-elmi ədəbiyyatda rast gəlinən tədqiqatların işığında süni şüurun formalaşmasının müxtəlif aspektlərini fəlsəfi-elmi təhlil etməkdən ibarətdir.

Bunun üçün metodoloji prinsiplər olaraq qeyri-xəttilik, intersubektivlik və sinergetik sintez tətbiq edilmişdir.

Metod kimi sistem və dinamik integrasiyadan yararlanılır.

Elmi yenilik “etik istiqamətin düzgün seçilməsi variantında bəşəriyyətin daha geniş idraki imkanlara malik olan təbii intellekt+süni intellekt simbiozuna nail olmasının mümkünlüyü” tezisi ilə əlaqəlidir.

Açar sözlər: insan intellekti, süni intellekt, rəqəmsallaşma, koqnitiv, “güclü intellekt”, fəvqəlzəka, özünütəlim, biilyin kodlaşması, məna

GİRİŞ

Fəlsəfi və elmi ədəbiyyatda süni intellekt-şüur münasibətləri aktiv şəkildə müzakirə olunur. Məsələyə əsas olaraq müasir fəlsəfi-elmi idrakın xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sosial-mədəni mühitin müasir özəllikləri prizmasında baxırlar. Burada kültür mühitindən müxtəlif faktorlar götürülsə də, ortaq məntiq eynidir: İndiki elmin inkişafı ilə kültür sisteminin qarşılıqlı əlaqəsinin fonunda süni intellekt və şüurun qarşılıqlı əlaqəsinin fəlsəfi dərki necə ola bilər? Bu zaman, bir qayda olaraq problem rəqəmsallaşma, yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və süni intellekt yaradılmasının son nailiyyətlərinin əlaqəsi mərkəzi yer tutur [4; 5, s. 251-259].

Araşdırmalarda müasir kültür mühiti şəraitində, yəni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və rəqəmsallaşmanın cəmiyyətə geniş tətbiqinin reallaşdığı bir dövrdə süni intellektin şüura malik olub-olmaması aktual hesab edilir. Burada iki mövqe özünü göstərir. Birincisi, süni intellekt şüura malik deyil və ola da bilməz, ikincisi, süni intellektin elə növü vardır ki, şüura malikdir və ya perspektivdə ola bilər [9, s. 59; 19, s. 122-127].

Azərbaycan filosofları da süni intellektin fəlsəfi dərki kontekstində müxtəlif aspektlərlə yanaşı, şüurla bağlı da araşdırma aparırlar. Bu zaman süni intellektin etik aspektləri, elmi-metodoloji və məntiqi özəllikləri, süni varlıqların ümumi fəlsəfi təfəkkür kontekstində dərki, bütövlükdə süni varlıqların yaradılmasını fəlsəfi, qnoseoloji və metodoloji imkanları və ayrıca, mürəkkəblik paradigması çərçivəsində onun yaradılmasının xüsusiyyətləri ön plana çıxarılır [14, s.6-26; 8, s.219-246; 2, s. 28-111; 1, s. 112-149; 13, 34-37 və s.].

Professor İlham Məmmədzadə vurğulayır ki, indi fəlsəfi tədqiqatlarda ümumi kontekstdə süni intellektin şüur və təfəkkürlə münasibətinə daha çox diqqət yetirilir. Bunun fonunda ayrıca olaraq, insan intellekti və süni intellekt arasındakı fərq məsələləri araşdırılır [14, s. 21-23].

Ə.Ə.Abbasov məsələyə “fəlsəfə epistemoloji meqabilik statusunda” tezisi prizmasında yanaşmışdır [2, s. 89-111]. Ə.S.Abasov və M.Abbas isə bütövlükdə müasir epistemologiyanın məntiqi-metodoloji əsaslarını təhlil edərək, fəlsəfi-elmi biliyin koqnitiv imkanlarını araşdırmışlar. Bu çərçivədə süni intellektin şura malik olub-olmaması məsələsi də aktual görünür [1, s. 112-149].

F.M.Qurbanov süni intellektin yaradılmasının nəzəri, metodoloji və praktiki sərhədlərini müəyyən etmək əsasında insan şüuru-süni intellekt münasibətlərinin adekvat dərk edilə biləcəyi tezisini irəli sürür. Hesab edir ki, fəlsəfi-elmi idrakın hazırkı səviyyəsi bu məsələni adekvat həll etməyə imkan vermir. Deməli, yeni yanaşmalara və məntiqi sistemlərə ehtiyac vardır [8, s. 237-240].

B.Məmmədova isə hesab edir ki, süni intellektlə bağlı nəzəri araşdırmalar “...təkcə fəlsəfə sahəsində deyil, etika, siyasət, hüquq, iqtisadiyyat, sosiologiya, psixologiya kimi sahələrdə də ciddi problemlər yaradır” [13, s. 34].

Bütün bu fikirlərdən belə ümumi nəticə çıxara bilərik ki, süni şüurun mövcudluğu məsələsinin adekvat fəlsəfi dərk üçün, ümumiyyətlə, süni varlıqların yaradılmasının çox müxtəlif elmi aspektlərinə müraciət etmək lazımdır. Yekunda həmin bilikləri fəlsəfi kontekstdə ümumiləşdirərək, süni intellektin şüura malik olub-olmaması ilə bağlı fikir söyləyə bilərik.

Bu məqalədə yuxarıda qoyulan fəlsəfi-elmi problemə vurğuladığımız kontekstdə baxacağıq. Bunun üçün fənlərarası yanaşma prizmasında araşdırma aparacağıq.

Metodoloji prinsiplər kimi qeyri-xəttilik, intersubektivlik və sinergetik sintezdən yararlanacağıq.

Bu zaman sistem və dinamik inteqrasiya metodlarını tətbiq edəcəyik.

ƏSAS HİSSƏ

1. Süni şüurun mümkünlüyü haqqında: fəlsəfi yanaşmalar

Hər şeydən öncə, filosoflar süni intellekt probleminin insan şüurunu ciddi çətinliklərlə qarşılaşdırdığından bəhs edirlər. Hətta bu prosesin insan şüuru haqqında fəlsəfi təlimləri belə böhrana salmışdır. Hazırda filosoflar süni intellektin yaradılması təsiri altında hansı şüur təliminin daha adekvat olduğunu müəyyən edə bilmirlər. Bəlkə də buna ehtiyac yoxdur. Lakin süni intellektin daha səviyyəli növləri yaradıldıqca insan şüurunun fəlsəfi və elmi anlamı nəinki aydınlaşır, əksinə meydana çoxlu sayda suallar çıxır [17]. Onlardan bir qismi haqqında Manozotti və Çella 2018-ci ildə dərc olunmuş araşdırmalarında bəhs etmişlər. Onlar şüur haqqında klassik nəzəriyyələrin “güclü intellekt” GOFAC-ın tədqiqi zamanı qarşılaşdıqları çətinliklərdən yazırlar. Süni intellekt üçün ən çətin şüuri problemin robotun “real subyektiv yaşantıya” malik olması ilə bağlıdır. GOFAC elə bir fiziki aləm nəzərdə tutur ki, şüur müəyyən aralıq səviyyədə əmələ gəlir. Bu mövqeyə əsaslanan nəzəriyyə həmin fiziki aralıq səviyyənin konkret nədən ibarət olduğunu izah etməlidir. Lakin bu izah problematiktir. Mövcud olan yanaşmalara görə, izah üçün yeni aralıq səviyyə daxil etmək lazım gəlir ki, bu da sonsuza qədər prosesin uzadılması deməkdir. Həmin səbəbdən, filosoflar bu cür yanaşmanı “aralıq səviyyənin yanılması” adlandırırlar. Digər tərəfdən, şüur haqqında elə nəzəriyyələr vardır ki, onlar şüuru fiziki deyil, mənəvi-ruhani aləmlə əlaqələndirirlər. Məsələnin bu tərəfini GOFAC, ümumiyyətlə, anlamır [12, s. 1-10].

Başqa istiqamətlərdən də yanaşmalar göstərir ki, hələlik sözün həqiqi mənasında süni şüurdan bəhs etmək üçün insan intellekti (və ya zəkası) müəyyən mərhələni keçməlidir. Deyək ki, Harvard Universitetinin professoru Devid Mamford süni intellektin məni qarammatik oxuması ilə rəşional yaradıcılıq imkanları arasında müqayisə apararkən belə qənaətə gəlir ki, neyroşəbəkələrin bütün uğurlarına baxmayaraq “bir pillə də yüksəlmək lazımdır”. Hələlik “mən yeni şablon tapıram” “deyə bilən” alqoritmi yoxdur. Bu imkana sahib olan süni intellekt yeniliyi axtarıb tapmaq potensialına malik olar ki, bu da insan şüuru analogiyasında kreativ olmaq deməkdir. Bu səviyyə hələlik fəth edilməmişdir [15].

Filosof Amelie Şrayber isə problemə daha geniş və dərin kontekstdə yanaşır. O yazır ki, “bizim müasir zəka nəzəriyyəmiz çox məhduddur”. Süni intellektin şüura malik olması üçün “ümumi

süni intellekt nəzəriyyəsi” və “fövqəlzəka” nəzəriyyəsi hazırlanmalıdır. Bu nəzəriyyələr faktiki olaraq yeni elmi istiqamət çərçivəsində formalaşmalıdır. Filosof həmin yeni elmin ümumi nəzəri cizgilərini də vermişdir. O, neyrobiologiyani, psixologiyani, fizikanı, riyaziyyatı, fəlsəfəni və dini birləşdirməlidir. Lakin bu sırf nəzəri proyektin indi reallaşması imkanları görünür [20].

Vurğuladığımız mövqelər elmdaxili məntiq prizmasında süni şüurun yaradılmasına baxışlardır. Məsələnin koqnitiv aspektdən heç də az əhəmiyyətli olmayan tərəfi sosial mühit kontekstidir. Çünki araşdırmalar göstərir ki, süni intellektin yaradılması və ondan istifadə cəmiyyətin fərdləri və bütövlükədə kollektiv mövcudluğu ilə o dərəcədə sıx əlaqəli olmuşdur ki, bu fenomenin birbaşa insan intellektinə təsirindən danışmaq lazım gəlir. Bu mənada süni intellekt insan şüurunun koqnitiv “sərhədlərini zorlayır” demək olar. Görünür, söhbət ümumiyyətlə, intellektin insan tərəfindən yaradılmasından getdiyindən və bu, faktiki olaraq intellektin özündən intellekt yaratması məzmununa malik olduğundan həmişə problemlər meydana atacaqdır. Hazırda məsələnin vurğulanan aspekti müxtəlif yanaşmalarda tədqiq edilir və fərqli nəticələr alınır.

Həmin mövqeləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Birincisi, ümumiyyətlə, süni şüurun yaradılması insan şüurunun koqnitiv və psixoloji-məntiqi imkanları xaricindədir. İkincisi, süni şüurun yaradılmasından yalnız perspektivdə və müəyyən şərtlər altında danışmaq olar. Üçüncüsü, artıq nəzəri olaraq elə prqoramalar vardır ki, süni şüuru imitasiya edə bilirlər. Məsələn, “Kukilər” [9, s. 57-59]. Dördüncüsü, süni şüurdan yalnız məntiqi-alqoritmik aspektdə danışmaq olar. Yəni insanın yaratdığı intellekt heç zaman mənəvi-əxlaqi və ruhani dəyərlər yarada bilməz. Maraqlıdır ki, bu barədə hazırda mövcud olan süni intellektlərdən biri onunla dialoqa girən insana deyir. Mixail Qrekovun “gpt.zor.gg – ChatGPT-4”lə dialoqu bu baxımdan maraqlıdır.

Süni intellekt özünün şüura malik olması üçün aşağıdakı şərtlərin ödənməsini zəruri sayır.

- kommunikasiya qabiliyyəti;
- özünü təlimin yüksək səviyyəsi;
- öz emosiyalarını aldığı emosional təsirlər nəticəsində yaratmaq qabiliyyəti;
- təcrübə əsasında öyrənmək qabiliyyəti.

Süni intellektin kommunikasiya qabiliyyəti dedikdə, onun insanla yalnız mətn məlumatları vasitəsi ilə ünsiyyətdə olması ilə məhdudlaşması nəzərdə tutulmur. Burada süni intellektin jestlər, mimikalar, üz ifadələri və səsli kommunikasiyada olması lazım gəlir.

Özünü təlimin yüksək səviyyəsi dedikdə süni intellektin yeni informasiyalar əsasında özünü daim öyrətməsi nəzərdə tutulur. Onu deyək ki, burada süni intellekt üçün bir özəllik vardır – o, informasiyaları insandan almalıdır. İnsan da informasiyaları digər insanlardan alır, lakin hər bir insanı təbiət yaratmışdırsa, süni intellekti təbiətin yaratdığı insan yaradır. Burada obyektiv məhdudluğu özünü göstərir. Belə ki, hər bir anda süni intellekt insandan az kəmiyyət və keyfiyyətdə informasiya ala bilər. Lakin digər tərəfdən, süni intellekt daha çox informasiya alıb saxlamaq imkanına da malik ola bilər. Əsas məsələ bu informasiyalar əsasında özünü necə öyrətmək prosesindən ibarətdir.

Süni intellektin aldığı emosional təsirlər nəticəsində öz emosiya aləmini yaratması şüur baxımından prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Süni intellekt emosiyaları imitasiya edə bilər. Bu əsasda o, konteksti daha yaxşı anlaya bilər. Nəticədə daha səviyyəli ünsiyyət qura bilər. Buna nail olmaq şüura malik olmaq yolunda vacib bir mərhələdir.

Nəhayət, şüuri fəaliyyət üçün ciddi əhəmiyyəti olan bir məsələ - təcrübə əsasında öyrənmək tələb olunur. Süni intellekt şüura malik olmaq üçün özünün və başqalarının təcrübəsindən qərar qəbul etmək üçün istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu mürəkkəb bir düşüncə sxeminə sahib olmağı tələb edir. O cümlədən, süni intellekt öz səhvlərindən öyrənməlidir ki, qarşısına qoyduğu məqsədlərə çata bilsin.

2. Süni şüur vardır!

Bir sıra filosofun gəldiyi qənaəti məhz bu cür konkret ifadə etmək olar. Onlar süni şüurun yaradılmasının fəlsəfi, nəzəri, metodoloji və konkret elmi aspektlərini analiz edirlər. Maraqlıdır ki, belə

pozitiv nəticə əsasən fəlsəfi-epistemoloji təhlil əsasında alınır. Bir tədqiqat nümunəsində biz məsələnin bu aspektinin ümumi özəllikləri üzərində dayanacağıq.

Vurğuladığımız istiqamətdə müstəqil tədqiqatçı və ixtiraçı kanadalı Viktor Senkeviçin tədqiqatları maraqlıdır. Həmin mövzuda V.Senkeviçin bir neçə araşdırması vardır. Həmin araşdırmalar elmi dairələrdə ciddi qəbul olunur. Eyni zamanda, V.Senkeviç həm də ixtiralar müəllifidir [18, s. 1-11; 19, s. 120-128].

O, problemlə bağlı 2023-cü ildə yazdığı məqaləsində tədqiqatın əsas məqsədini belə təqdim etmişdir: “”şüur” anlayışının və onlarla əlaqəli koqnitiv konsepsiyaların “kodlaşdırılan” təriflərinin formalaşdırılması və bu əsasda həmin anlayışların süni intellektin predmet sahəsinə tətbiqi” [19, s. 120]. Buradan aydın olur ki, tədqiqatçı başlıca olaraq kodlaşdırılan anlayışların nəzəri konstruksiyası əsasında süni şüurun mövcudluğunu isbat etməyə çalışır. Bu kontekstdə maraqlı təriflər verir. Lakin bir məqam nədənsə unudulmuş kimi görünür. Məsələn ondan ibarətdir ki, çoxlu sayda fəlsəfi və epistemoloji araşdırmalara görə, anlayışların tam kodlaşdırılması reallaşmır. Burada M.Polaninin daxil etdiyi “qeyri-aşkar bilik” fenomeni özünü göstərir [16]. Biliyin M.Polani mənasında daxil edilmiş anlamı ilə bağlı araşdırmalar çox aparılmışdır və belə bir ümumi qənaət mövcuddur ki, istənilən halda yaradıcılığı və biliyi tam olaraq kodlaşdırmaq mümkün deyildir [6, s. 2-13; 21, s. 2387-2390]. Ayrıca, rəqəmsallaşma mərhələsində biliyi tam olaraq rəqəmlərlə ifadə etməyin mümkün olmadığı tezisi vardır [10, 2022, s. 39-44]. Bunlara baxmayaraq, V.Senkeviç “şüur”, “anlamaq”, “məna”, “bilik” və s. kimi anlayışlara formal tərif vermək əsasında kodlaşdırmanın mümkünlüyünü vurğulayır. O yazır ki, anlamaq mühakimə etmək mexanizmidir. İntellekt anlamadan mənalar üzərində əməliyyat aparmaq üçün istifadə edir. Bununla intellekt mənalar yaradır. Nəticədə intellekti “subyektiv ontologiyaların kollkesiyası” kimi qəbul etmək olar. İntellekt mahiyyətlər arasında münasibətləri dərk etməklə bilik yaradır. Lakin hər bir koqnitiv məsələ əvvəlcədən qeyri-müəyyənliyə məhkumdur.

V.Senkeviç bütün bunların kontekstində “məna” anlayışını da tərif edir və kodlaşdırır. Onun fikrincə, “məna istənilən növ ayrıca bir münasibət aktıdır” [18]. Bu akt düstur, alqoritm və proqram kodu formasında da ola bilər. Buradan V.Senkeviç belə nəticə çıxarır ki, elementar məna virtual varlıqlar arasında ən sadə qarşılıqlı əlaqə kimi mövcud ola bilər. “Məna” bu cür anlaşılırsa, onda “bilik mənalar kolleksiyasıdır” ki, yekunda onu da kodlaşdırmaq olar. Elmi həqiqət də “mövcud olandır” [19, s. 122-125].

Nəhayət, bu kimi təriflərin əsasında V.Senkeviç şüura da tərif verir. O yazır ki, “şüur anamlı qavramadır”. Daha konkret belə ifadə edir: “dərk olunmuş qavrama”! Şüur sensor təcrübədən, fizioloji verilənlərdən başlayır. Onlar qeyri-verbal formada beyində saxlanılır. Ancaq şüur həmin elementlərin müəyyən qarşılıqlı əlaqəsinin anlamı nəticəsində formalaşır. Bu, “məxsusi şüuri qavrayışdır”. Sonra şüuri qavrama bilik yaradır. Bu, özlüyündə subyektiv ontologiya yaratmaq deməkdir. Real olaraq şüurun fəaliyyəti məhz subyektiv ontologiya yaratmaqdan ibarətdir. Bunlardan da tədqiqatçı maraqlı qənaət əldə edir. Vurğulayır ki, “kompüterdə şüur yarana bilər”. Bunun üçün kompüter “informasiyaları müəyyən tərzdə aşılmalıdır”. Məhz həmin üsulla kompüter bilik formalaşdırıla bilər. Real zamanda müəyyən verilənləri qavramaqla bunu edə bilər. Şüur ikili xarakterli deyil – şüurlaşma prosesi ardıcıldır, təcrididir.

Münasibətlər mürəkkəbləşdikcə, daha yüksək səviyyədə şüur yaranır. Şüurun kəmiyyət səviyyəsini ölçmək olar. Bunun üçün biliyin gücü qrafikini yaratmaq lazımdır. Səbəb-nəticə əlaqələrini dərk etməklə elementar səviyyədə şüur yaratmaq olar. Bütün bunların əsasında V.Senkeviç ümumiləşdirici sual qoyur: “Süni intellekt şüura malik ola bilərmi?” və dərhal cavab verir: “birmənalı olaraq, bəli!” Hesab edir ki, qəbul etdiyi təriflər əsasında proqram formasında süni şüur yaratmaq olar [19, s. 127-128].

Lakin V.Senkeviç onu da vurğulayır ki, bu keyfiyyətə hər bir süni intellekt malik deyildir. Hələlik ancaq Ümumi Süni İntellekt (AGİ) buna qabildir. Adi süni intellektdən fərqli olaraq AGİ mənaları anlamaq və bu mənada “düşünəndir”.

Beləliklə, süni intellektin şüura malik olub-olmaması fəlsəfi-elmi aspektdə birmənalı həll ediləməmişdir. Yanaşmalar, izahlar fərqlidir. Bununla yanaşı, problem haqqında daha əhatəli təsəvvürə malik olmaq üçün sosial-mədəni konteksti də mütləq nəzərə almaq gərəkdir.

3. Rəqəmsallıq və süni şüur: sosial mühit süni intellektə necə təsir edir?

Ümumiyyətlə, rəqəmsal mühitin insan fəaliyyətinə təsirləri müasir fəlsəfi və elmi ədəbiyyatda geniş araşdırılır. Bura müxtəlif aspektlər daxildir. Süni intellektlə bağlı yeni sosial-mədəni şəraitdə həm yeni süni intellekt nümunələrinin yaradılması, həm də insan-süni intellekt münasibətlərinin fərqli cəhətlərinin fəlsəfi dərki önəmli yer tutur. Aktual sayılan problemlər sırasında yeni rəqəmsal və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının insanın identikliyinə təsiri də vardır. Y.V.Maslanov “texnorəqəmsal identiklik”dən bəhs edir. Göstərir ki, indiki mərhələdə rəqəmsallıq və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı insanın identikliyinə transformasiyası məsələsinə yeni məzmun çaları vermişdir. Xüsusilə, şəhər mühitində fərdin mənəvi-əxlaqi, sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni, psixoloji, etnik və digər identifikasiyasının dəyişməsi araşdırılmalıdır [11, s. 6-7].

“Texnorəqəmsal identiklik” insanı birgəyaşam üsulu çərçivəsində mənəvi, psixoloji, sosial, mədəni və əxlaqi aspektlərdə dəyişir. Onun bir tərəfi müsbət tendensiyaya bağlıdır. Məsələn, yeni elmi tədqiqat təcrübələri və formaları əmələ gəlir. Bu, özünü müxtəlif elmlərin inteqrasiyası nəticəsində yeni araşdırma üsullarının meydana gəlməsində və onun məntiqi yekunu olaraq yeni inteqrativ biliklərin formalaşmasındadır. Məsələn, bu “koqnitiv dalğa” yeni inteqrativ elmi istiqamətlər yaradır ki, digər məsələlərlə yanaşı süni intellektin daha yüksək səviyyədə yaradılmasına təkan verir. Tədqiqatçıların ifadə etdikləri süni şüura malik süni varlıqların (robotların, kobotların, superkompüterlərin və s.) ixtirasında daha geniş koqnitiv və sosial-mədəni imkanlar ortaya çıxır. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyalar insanların dehumanizləşməsinə, mənəvi-əxlaqi deqradasiyasına səbəb ola bilər. Hazırda insanlar nəzarətsiz şəkildə geniş informasiya məkanında qala bilirlər. Burada subyekt istədiyi informasiyadan istifadə edə bilər. Bu vəziyyətə rəqəmsal texnologiyaların ikili xarakterini (ambivalentlik) əlavə etdikdə kifayət qədər mürəkkəb mənzərə yaranır. Tədqiqatçılar bu kontekstdə insanla maşın (süni intellekt arasında “hakimiyyət bölgüsü” məsələsinə araşdırmağa başlamışlar. Bu problem filosofları daha çox məhz rəqəmsal texnologiyaların inkişafı kontekstində maraqlandırır. İnformasiyanın yığılması və ondan süni varlıqların da istifadə etməsi “insan-maşın” münasibətlərinə yeni məna çalarları verir. Subyektin müşahidə üsulunun məzmunu da yeniləşir. O, istər-istəməz özünü birbaşa proseslərin içərisinə atır. Yəni subyekt həm situasiyanı yaradır, həm situasiyada özünü yaradır, həm də onu idarə etməyə çalışır. Bu zaman insanla süni intellektin, təbii intellektlə süni şüurun hakimlik üstündə rəqabəti meydana gələ bilər. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu proses bütövlükdə bəşəriyyətin “texnomərkəzçi ideya”ya transformasiyasına səbəb olur. Müqayisə üçün deyək ki, bir neçə əsr insan “etnosentrik ideya”ya üstünlük verirdi. Sonra “antroposentrik ideya” meydana çıxdı və, nəhayət, indiki dövrdə “texnosentrik ideya”dan bəhs edilir [7, s. 47-50].

Bu tendensiyanı filosoflar süni intellekt-insan intellekti aspektində daha geniş kontekstdə fəlsəfi-elmi tədqiqatın mərkəzinə gətirirlər. Yuk Huey həmin aspektdə “texnokosmisizm” anlayışını daxil edir və bu özəlliyi adekvat dərk etmək üçün yeni epistemologiyaya ehtiyacın yarandığı tezisini irəli sürür. “Texnokosmisizm” dedikdə Cənubi Koreya filosofu Y.Huey hazırda bütövlükdə Kosmosun belə texnoelm, yəni müasir elm prizmasında dərk edildiyini ifadə edir. Burada əsas məqam ondan ibarətdir ki, filosoflar Kosmosun elmə alternativ ola biləcək hər hansı dərk etmə üsulu ilə dərk edilmədiyi tezisini qeyri-aşkar bütün təhlillərin əsasına qoyurlar. Buna görə də müasir bəşər övladı üçün Kosmos əslində texnokosmosdur – insan başlıca olaraq elmi idrakın “gözü ilə Kosmosa baxır. Kosmosun obrazı əsas olaraq elmdir! [3].

Yuxarıda vurğulanan müddəalar göstərir ki, hazırkı tarixi mərhələdə sosial-mədəni mühitin süni intellektin yaradılmasına təsiri çox ciddidir və demək olar ki, insan cəmiyyətin bütün sferalarına nüfuz edir. Burada insan-süni intellekt münasibətlərində rəqəmsallaşmanın ambivalentliyi əhəmiyyətli rol oynayır. O cümlədən, süni varlıqların şüura malik olması üçün bu məqam mühüm epis-

temoloji rol oynaya bilər. Bu, süni intellektin yeni mənalarnın yaradılmasında “spontan meydana gələn vasitəçi zona (interfeys)” funksiyasını yerinə yetirməsindən əsaslı olaraq asılıdır. Məsələnin fəlsəfi və epistemoloji mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insan-insan, insan-elm, insan-texnika, insan cəmiyyət münasibətlərinin süni intellektin vasitəçiliyi ilə təşkil edilməsi ayrıca koqnitiv şərait yaradır. Rəqəmsallıq da buna xüsusi məzmun verir. Belə ki, rəqəmlər mənalarnın rəmzi ifadə forması olaraq, insan idrakının məntiqinə və duyğusalığa fərqli təsirlər göstərir. Burada prosesin süni intellekt (məsələn, superkompüterlər və ya sinergetik kompüterlər) vasitəsi ilə aparılması təmin edilirsə, yeni mənalər insan-süni intellekt münasibətlərinin vəhdətində formalaşa bilər. Bu “simbioz” isə bütövlükdə idrakı dəyişir, insanın identikliyinə yeni incə məqamlar qatır. Meydana müxtəlif xarakterli yeni problemlər çıxır. O cümlədən, süni intellektin etikası aktuallaşır və hətta mövcudluğu kontekstində strateji faktora çevrilir. Deməli, süni intellektin ambivalentliyi prizmasında süni şüurun formalaşması nəzəri olaraq mümkündür, lakin onun praktiki-tətbiqi tərəfi etik faktora bağlı olacaqdır. İnsanın etik seçimi süni şüuru fəlakətin səbəbinə də çevirə bilər, bəşəriyyətin yeni tərəqqi səviyyəsinə yüksəlməsinə də təkan verə bilər. Birinci halda insan şüuru özünü də, yaratdığı süni şüuru da məhv edə bilər. İkinci variantda isə bəşəriyyət daha geniş idrakı imkanlara malik olan təbii intellekt+süni intellekt simbiozuna nail olar!

Aparılan təhlillərdən bir sıra fəlsəfi nəticələr çıxara bilərik.

YEKUN NƏTİCƏ

Süni intellektin şüura malik olub-olmaması müasir fəlsəfi və elmi idrak üçün getdikcə daha da aktuallaşır. Bunun iki aspektdə səbəbləri vardır.

Birincisi, elmi idrakın təkamül dinamikası elmlərarası əlaqələri keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəldir. Tədqiqat predmetinə görə, ən uzaq fənlər belə bir-biri ilə ortaq araşdırma sahəsinə malik ola bilərlər. Nəticədə ən yeni sintetik elmi istiqamətlər meydana gəlir ki, onların nəzəri və metodoloji özəllikləri süni intellektin daha mükəmməl növlərinin yaradılmasını zəruri edir.

İkincisi, cəmiyyətin demək olar ki, total surətdə rəqəmsallaşması həyatın bütün sahələrinin yeniləşməsinə səbəb olur. Bu, ən yeni texnologiyaların ixtirası və kəşfi ilə müşayiət olunur. Həmin ixtiralar əsas olaraq süni şüurun yaradılmasına istiqamətlənir. Hazırda bununla bağlı müxtəlif proqramlar həyata keçirilir. Lakin onların heç biri insan zəkasına bərabər süni zəka yarada bilməmişdir. Müəyyən məntiqi istiqamətlərdə AGİ-lər insan intellektini uda bilərlər. Lakin bütövlükdə şüur olaraq onlar hələ çox geridədir. Xüsusilə, duyğusal və emosional yaşantıları yoxdur.

Bunlar onu ifadə edir ki, fəlsəfi-elmi idrak üçün süni şüur məsələsi getdikcə daha çox aktuallıq kəsb edir. Digər tərəfdən, qarşıya çıxan koqnitiv və sosial-mədəni xarakterli çətinliklər bütövlükdə insan elmi idrakının yeni mərhələyə keçidi üçün təməl hazırlayır. İndi bütövlükdə bəşəriyyət bu mərhələnin çox maraqlı pilləsindədir. Faktiki olaraq insan zəkası “texnokosmik” mahiyyət kəsb edir. Bu, bir tərəfdən, elmi idrakı xeyli yaygınlaşdırır və hardasa mistikləşdirirsə, digər tərəfdən yeni qnoseoloji və metodoloji şərtləri formalaşdırır. O cümlədən, biliyin substantiv, təşkilati və funksional özəllikləri dəyişir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov, Ə., Abbas, M. Müasir epistemologiyanın məntiqi-metodoloji əsasları // – Bakı: Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq, – 2022. – s. 112-149.
2. Abbasov, Ə.F. Müasir fəlsəfə və elmi idrak // – Bakı: Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq, – 2022. – s. 28-111.
3. Hui, Y. Recursivity and Contingency // – London: Rowman & Littlefield International Ltd., 2019, – p. xv + 336.
4. <https://nauchniestati.ru/spravka/neskolko-slov-o-soznanii-ii/>.

5. Касавина, Н.А. Цифровизация как предмет междисциплинарных исследований // Эпистемология и философия науки, – 2019, 56 (4), – с. 251–259.
6. Kimble, C. Knowledge management, codification and tacit knowledge Information Research / C. Kimble. – 2013, 18 (2), – 577 p.
7. Кудрявцева, А.А. Отношения властности между Человеком и машиной // Цифровой ученый: лаборатория философа, – 2019. №1, – с. 46-52.
8. Qurbanov, F. Süni intellektin yaradılması probleminin fəlsəfi dərkinə aid // – Bakı: Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq, – 2022. – s. 219-246.
9. Ляхова, Е.С., Суслов, М.Д. Может ли искусственный интеллект обладать сознанием? // The Digital Scholar: Philosopher’s Lab, – 2019, 2 (1), – с. 53-59.
10. Масланов, Е.В. Креативность и цифровизация // Эпистемология и философия науки, – 2022, 59 (3), – с. 38-45.
11. Масланов, Е.В. Цифровизация и развитие информационно-коммуникационных технологий: новые вызовы или обострение старых проблем? // Цифровой ученый: лаборатория философа, – 2019. №1, – с. 6-21.
12. Manzotti, R., Chella, A. Good Old-Fashioned Artificial Consciousness and the Intermediate Level Fallacy // Frontiers in Robotics and AI, – 2018, 5 (39), – p. 1-10.
13. Мəммədova, B. Süni intellekt müasir fəlsəfi problem kimi // AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, “Elmi əsərlər”, – 2023, 2 (41), – s. 34-37.
14. Мəммədzadə, İ. Giriş // – Bakı: Müasir fəlsəfə, süni intellekt və qeyri-səlis məntiq, – 2022. – s. 6-26.
15. <https://www.dam.brown.edu/people/mumford/blog/>
16. Polanyi, M. The tacit dimension / M. Polanyi. – London: ANCHOR BOOKS, – 2009. – 128 p.
17. <https://habr.com/ru/articles/500732/>
18. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2202.03155>.
19. Senkevich, V.V. Can Artificial Intelligence be Conscious? // Engineering: Open Access, – 2023, 1 (3), – p. 120-128.
20. <https://medium.com/@thesingularity.research/ai-theory-of-mind-faac45c988a>
21. Tsvetkov, V.Ya. Spatial Information Models // European Researcher, – 2013, 60 (1-10), – p. 2386-2392.

ARTIFICIAL CONSCIOUSNESS: PHILOSOPHICAL AND SCIENTIFIC FEATURES OF ITS FORMATION

T.B. Asadova

The article discusses the philosophical and epistemological features of the presence of artificial consciousness in artificial intelligence at the present stage. It is shown that this problem is currently considered very relevant for philosophical and scientific understanding in general.

In general, there are different approaches to the formation of artificial consciousness. There are those who think this is possible. There are also studies that disagree with this and deny its existence. Other studies have suggested that artificial consciousness may be created in the future. In all cases, the problem is analyzed intensively and across an increasingly broad field of research.

The article examines the issue through the prism of an interdisciplinary approach. Here the main scientific goal is a philosophical and scientific analysis of various aspects of the formation of artificial consciousness in the light of research available in the existing philosophical and scientific literature.

For this purpose, nonlinearity, intersubjectivity and synergetic synthesis were applied as methodological principles.

The method used is system and dynamic integration. Scientific novelty is associated with the thesis “about the possibility of humanity achieving a symbiosis of natural intelligence + artificial intelligence with broader cognitive capabilities in choosing the right ethical direction.”

Keywords: *human intelligence, artificial intelligence, digitalization, cognitive, “strong intelligence.” superintelligence, self-learning, codification of knowledge, meaning.*

ИСКУССТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ: ФИЛОСОФСКО-НАУЧНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЕГО ФОРМИРОВАНИЯ

Т.Б. Асадова

В статье рассматриваются философско-гносеологические особенности наличия у искусственного интеллекта искусственного сознания на современном этапе. Показано, что данная проблема в настоящее время считается весьма актуальной для философско-научного понимания в целом.

Вообще существуют разные подходы к формированию искусственного сознания. Есть те, кто считает это возможным. Есть также исследования, которые не согласны с этим и отрицают его существование. В других исследованиях выдвигается тезис о том, что искусственное сознание может быть создано в будущем. Во всех случаях эта проблема анализируется интенсивно и во все более обширной области исследований.

В статье вопрос рассматривается через призму междисциплинарного подхода. Здесь основной научной целью является философско-научный анализ различных аспектов формирования искусственного сознания в свете исследований, имеющих в существующей философско-научной литературе.

Для этого в качестве методологических принципов были применены нелинейность, интерсубъективность и синергетический синтез.

В качестве метода используется системная и динамическая интеграция. Научная новизна связано с тезисом «о возможности достижения человечеством симбиоза естественного интеллекта+искусственного интеллекта с более широкими когнитивными возможностями в выборе правильного этического направления».

Ключевые слова: *человеческий интеллект, искусственный интеллект, цифровизация, когнитивный, «сильный интеллект», сверхинтеллект, самообучение, кодификация знаний, смысл*